

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
МУҚИМИЙ НОМИДАГИ ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ**

**Тарих факултети
Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими
йўналишининг
4 «Е» гуруҳ талабаси**

Маҳмудова Намунанинг

КУРС ИШИ

МАВЗУ: ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ.

Илмий раҳбар:

Д. Ўринбоев

Қўқон - 2011 йил.

Мавзу: Ислом фалсафасининг шаклланиши

РЕЖА:

К И Р И Ш

1. БОБ ИСЛОМ ФАЛСАФАСИНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ.

1.1. Ислом фалсафасининг шахс ва жамият муносабатларига таъсири.

1.2. Ҳадис илмининг шаклланиши ва улврда илгари сурилган фалсафий масалар.

БОБ. ИСЛОМДАГИ АСОСИЙ ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР.

2.1 Шариат ва унда илгари сурилган фалсафий ғоялар.

2.2. Ўрта Осиё халқлари фалсафасининг ислом билан алоқадорликда ривожланиши.

ХУЛОСА

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

КИРИШ

Курс иши диншунослик ва фалсафа фанининг мураккаб туташган мавзуларидан бўлган, ислом фалсафасининг шаклланиши мавзусини ёритишга қаратилган. Курс ишида ислом дининг Ўрта Осиёга кириб келиши, ислом фалсафасининг шаклланишида мутакаллимлар ва мутаазаллийлар қарашларининг, калом фалсафасининг ўрни, тасаввуф таълимоти, ҳадислар ва шариат манбааларида илгари сурилган фалсафий фикрлар ёритиб беришга ҳаракат қилинган.

Мавзуни ёритишда Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг “Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари”, “”Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда”, «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»,”Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий кадрият”, “Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди”,”Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир” асарларидан фойдаланилди. Мазкур асарларда мамлакатимизда динга бўлган муносабат ва ҳозирги даврда ислом фалсафасининг аҳамиятини ифодалаб берувчи фикрлардан фойдаланилди.

Курс ишининг муаммоси ҳозирги кунда диний экстремизм ва терроризм дунё бўйича тарқалган ва ислом дининининг асл фалсафаси бузиб кўрсатилаётган бир даврда айниқса, ислом дини ва унинг фалсафасини нотўғри талқин қилувчилар учун ўзига хос жавоб деб ўйлаймиз.

Мазкур муаммо Ўзбекистонда Тошкент ислом университети олимлар Мўминов А., Уватов У., Ҳасанов А.А. Ҳусниддинов З.М. томонидан кенг ўрганилган. Шунингдек Шайх Абдулазиз Мансурнинг Қуръони карим маъноларининг таржимаси асарида, А.Э Абдусамедовнинг Динлар тарихи китобида, А. Азимовнинг Ислом ва ҳозирги замон китобида ҳам ёритилган. Лекин бизнинг фикримизча бу асарларда ислом фалсафасининг шаклланиши унинг маънавий аҳамияти билан бирлаштириб берилган. Курс ишида биз айнан ислом фалсафасининг шаклланиши ва унинг ҳозирги даврдаги аҳамиятини очиб беришга ҳаракат қилдик.

Курс ишидан умумтаълим мактабларида диншунослик фанлари ўқитилишида, Академик лицей ва касб хунар коллежларида шахс ва жамият фани ўқитилишида, олий ўқув юртларида фалсафа фани ўқитилишида, шунингдек маънавий – маърифий ,тарғибот ишларида кенг фойдаланиш мумкин.

Турк ҳоқонларининг бирлашишга қаратилган оташин даъватларига қарамай, VII аср охири VIII аср бошларига келиб ўзаро қирғинбарот урушларда, айниқса Хитой ҳоқонлари ва Эрон шоҳларининг бу халқнинг орасини бузишга қаратилган макрли ташқи сиёсатлари ҳамда босқинчилик урушлари туфайли Марказий Осиё халқлари холдан тойган эдилар. Унинг устига турли худоларга сиғиниш натижасида ғоявий парокандалик ҳам душманга қарши бирлашиб курашишга монёлик қиларди.

Парчаланиб кетган ва ягона давлатга эга бўлмай қолган турк элатларини босиб олиш араб истилочилари учун нисбатан қийин бўлмади. Аммо бу эрксевар халқни бутунлай бўйсундириб олиш қийин кечди. Сўғдда, Чоч, Етгисув – Талас. Чу водийси, Или дарёси бўйлари, Иртиш (Эритиш) ҳавзасида, Фарғона водийси, Зарафшон водийси, Тоҳаристон, Бухоро, Самарқандда араб босқинчиларига қарши катта қўзғалонлар бўлди. Айниқса Исҳоқ Турк (769-776), Муқанна (767-783) бошчилигидаги ҳамда Рафиъ ибн Лайс бошлиқ Сўғд қўзғалонлари араб босқинчиларини ҳолдан тойдирди.

Ўарбий куч билан бу эрксевар халқни бошқариб бўлмаслигига ақли етган араб сиёсатдонлари ислом ғояларини таъсирли мафкуравий усуллар билан одамлар онгига сингдириш, уни халқ маслагига айлантириш йўлини тутдилар. Улар зардуштийлик ва бошқа динларга оид барча китобларни ёндирдилар, уларга қилганларни қатли-ом этдилар, кўп уламолар бошқа мамлакталарга қочиб, жонларини сақлаб қолдилар. Араб тили ва ёзувига давлат мақоми берилди. Босқинчилар маҳаллий халқ намозгоҳларини бузиб, масжидлар қурдирдилар. Номозга келганларга 2 дирҳамдан пул инъом этдилар. Исломга ўтганларни солиқларнинг бир қисмидан озод этдилар. Шу тариқа 1-2 авлод ўтгач, кейинги авлод тўласича исломни қабул қилди.

Араб истилоси туфайли Ғарбий Хитойдан тортиб Испаниягача, Шимолий Африкани ўз ичига олган жуда катта ҳудудда империя юзага келди. Бу йирик марказлашган давлатнинг барпо бўлиши иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётнинг ривожини учун қулай шароитлар яратди.

Иқтисодий ва савдо-сотик ривожини фан олдига янги катта талаблар қўя бошлади. Натижада Боғдод, Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларда йирик кутубхоналар вужудга келди. Мадрасалар, маҳадлар (диний олий ўқув юртлари) барпо бўлди. Уларда соф диний билимлардан ташқари, дунёвий фанлар ҳам ўқитила бошланди. Боғдодда «Байтул-илм» - фанлар академияси барпо этилди, унда қадимий олимлар, уламолар, файласуфлар, илоҳиётчиларнинг китоблари тўпланди. У жойда Марказий Осиёлик олимлар кўп эди. Қадимий китобларни араб тилига таржима қилиш, уларга шарҳлар ёзиш кенг тус олди. Айниқса христиан руҳонийларининг таъъйиқи остида халқ хотирасидан чиқариб юборилган милоддан аввалги грек олимларининг асарлари таржима қилингани ва уларга шарҳлар ёзилгани индиавидуал ва ижтимоий онгда жиддий ўзгаришларга олиб келди. Астрономия, математика, геология, геодезия, география, лингвистика каби фанлар ривожланиши таъсирида фалсафий фикрларда ҳам янги ҳаёт ёндашувлар пайдо бўла бошлади. Халифатдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва уни барқарор қилиш мақсадлари маҳаллий аҳолининг урф-одатлари, маросимлари, умуман маданиятига янги ҳаёт муносабат белгилашни тақоза этарди. Чунки босиб олинган мамлакатлардаги иқтисодий ва маданий ҳаёт арабларникидан анча устун турарди. Буларни ҳисобга олмай сиёсат ва мафкура белгилаш империя асосларига путур етказиши мумкин эди.

Ана шулар туфайли VIII аср охири ва IX аср бошларидан эътиборан ислом доирасида ҳурфикрлилик шакллана бошлади.

2. Бу даврда қарама-қарши мазҳаблар билан кураш ҳамда муътадил исломнинг асосларини ҳимоя қилиш зарурияти туфайли илоҳиёт, калом пайдо бўлди. Калом тарафдорлари мутакалимлар дейилади. Каломнинг асосчиси ал-Ашъорий (874-941) ва Мансур Мухаммад ибн ал-Матурудийдир.

Мутакаллимлар Қуръон оятлари қандай ёзилган бўлса, сира ўзгартирмасдан тушунтириш ва тушуниш керак, зеро, у Аллоҳнинг каломи экан, бандалар уни ўзгартиришга ҳақлари йўқ, деган фикрни баён этдилар. Муътазилийлар ақидалардаги мазмунни ақл ёрдамида мантиқ кучи билан англаш тарафдори эдилар. Муътазилийларнинг фикрича, пешонага ёзилган тақдир борлигига ишонч Аллоҳнинг обрўйига путур етказди, чунки ақидавий талқинда ёмон хатти-ҳаракатлар ҳам унинг иродаси билан боғлиқ, бўлиб қолади, деб ҳисобладилар.

Муътазила» - (ажралиб чиққанлар) Уммавийлар давридаёқ пайдо бўлган ва аббосийлар даврида кенг тарқалган диний оқимдир. Муътазилийлик халифа Маъмун (813-830) даврида қўллаб-қувватланиб, уларнинг гояларини ўз давлатининг мафкураси асосига қўйди. Бироқ халифа Мутаваккил (847-861) даврида унинг давомчилари «бидъатчилар» ва «кофирлар» деб эълон қилинди.

Муътазилийлик кўпгина тадқиқотларда Ислом мазҳабларидан бири сифатида талқин этилади. Муътазилийлар араб халифалигида соф фалсафий фикрлашнинг ташаббускорлари бўлиб танилдилар. Уларнинг хизматлари шундан иборатки, муътазилийлар хиссий тажриба ва анъанавий билим билан бир қаторда билимнинг учинчи мезони – ақлий билишни илгари сурдилар. Муътазилийлар фалсафий масалаларни ўрганишга катта эътибор бердилар. Шу сабабдан ақлий билишни оламни билишнинг асосий методи сифатида илгари сурдилар.

Муътазилийлик оқимларидан бири бўлган қадарийлар ислом тарғиб этган диний фатализмга қарши чиқиб, инсоннинг ирода эркинлиги ҳақидаги фикрларни илгари сурдилар. ўзларини ҳақиқий мусулмон деб атаган хорижийлар эса ислом теократияси, халифаликнинг мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтиб боришига, унинг фақат пайғамбар авлодига мансуб бўлишига қарши чиқиб, ҳар қандай мусулмоннинг, бой-камбағаллигидан қатъий назар, кўпчилик томонидан халиф этиб сайланиши мумкинлиги ҳақидаги таълимотни илгари сурдилар. Мутакалимлар муътазилийларни қанчалик «кофирликда» айблашмасин, барибир ислом доирасида пайдо бўлган хурфирлиликнинг йўлини тўсишга ожизлик қилдилар.

Ислом фалсафасининг шахс ва жамият муносабатларига таъсири.

Ислом фалсафасининг мазмуни Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда, уларга асосланган ислом фалсафаси, тасаввуф, одоб-ахлоқ масалаларига бағишланган дунёвий ва диний олимларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Бу билимларни тарғиб қилиш ислом маърифати доирасига киради.

Ислом фалсафасида инсон камолотига алоҳида урғу берилган. Яъни инсоннинг шаклланиши учун диний билимлар билан бир вақтда дунёвий билимларни пухта эгаллаб ҳақ йўлдан тоймаслик, ҳаётда эзгу излар қолдириб, иймон-эътиқод ва ҳидоят йўлида улуг мақсадлар билан яшашга даъват этилган. Шахснинг одоб-ахлоқининг шаклланишида, шахс ва жамият муносабатларида диний таълимот, хусусан унинг қадриятларини ўрни катталиги уқтирилган.

Ислом таълимотича, хусусан аркони ад-дин талабларига тўлиқ риоя қилувчи одам учун бу таълимот биринчи ўринда туради. Бундай Одамнинг тасаввурида ер ва осмонни, борлиқни барча тирик мавжудодни, шу жумладан инсоннинг ўзини ҳам Аллоҳ яратган деб тушунилади. Масалан, Бақара сурасида бундай дейилади. «У» Еру осмонларнинг Яратувчисидир. Бирор ишни қиладиган бўлса, (фақатгина унга) «Бўл» деса, бас у бўлади». (2:117).¹

Исломнинг суннийлик ва шиалик йўналишларидаги барча мазҳаблар инсон шахси ҳақида деярлик бир хил фикрни баён қилганлар. Фақат ислом фалсафасида, тасаввуфда бу масала янада мураккаб мазмун ва шакл касб этган.

Тасаввуф таълимоти соҳасида йирик тадқиқотлар муаллифи Н.Комилов таъкидлаганидек, тасаввуф Ўрта Осиё фалсафаси тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни ўз ичига олиб, уни ривожлантирган, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирган, илоҳий билимларини бирлаштирган, булар билан дунёвий илмларни боғлашга ҳаракат қилган.²

Олимнинг «Хилват» ва «Узлат» ҳақидаги Имом Ғаззолий фикрларининг таҳлили диққатга молик. Тасаввуф йўлига киришдан олдин ҳар бир одам (эркак) оила аъзолари манфаатларига зарар етмаслигини ҳисобини қилиш, агар шундай қилмаса «Узлат»га кириш гуноҳ эканлиги асосланади.³

Бу ерда шахснинг оилага, жамиятга муносабати илоҳий қадрият орқали қаралиши билан бирга бошқа омилларнинг роли инкор этилмайди. Масалан, олимларнинг олиб борган изланишлари натижасида Қуръони каримда «Илм» сўзи 750 марта, «ақл» сўзи 50 марта тилга олинганлиги аниқланган. Демак Қуръони карим ва бошқа диний манбалар инсон (шахс) ақл-заковатини ижодий томонга йўналтиришга йўл очади. Ислом пайдо бўлган дастлабки асрларда яъни VII асрнинг охири ва VIII асрларда ушбу диний: таълимотда

¹Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2001.21 б.

² қаранг: Камилов Н. 1-китоб-Т.: 1996. Б-13.

³ қаранг: Камилов Н. 1-китоб-Т.: 1996. Б-13.

турли мазҳаблар, йўналишлар шакллана бошлади. VII асрнинг иккинчи ярмида даставвал Хорижийлар (Ал-Хавориж, хаража-диндан чиқмок мазмунида) йўналиши шаклланади, сўнгра яна икки йирик оқим-суннийлик ва шиаликка ажралган. Бу иккала йўналишнинг ҳар бирида кейинчалик бир неча ҳуқуқий масҳаблари шаклланиб исломнинг ривожига ўз ҳиссасини кўшган.

Халқимиз тарихидан маълумки, илм-фан, адабиёт, санъат ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларининг ҳал қилишда дунёвийлик ва динийликка нисбатан кўп ҳолда тўғри ёндошилганлиги учун ижтимоийлик ва илмий соҳада шундай жаҳонга машҳур кашфиётлар қилиндики, улар халқимизнинг маънавий-маъданий меросининг олтин хазинасидан муносиб ўрин олди. Бу кашфиётларнинг эгалари ўз замонасининг, ҳаттоки ҳозирги даврининг ҳам юксак шаклланган шахси эканлигидан далолат беради.

Шахснинг жамиятга ва аксинча жамиятнинг шахсга муносабати масаласи ҳам муҳимдир. Жамият, одамлар уюшмасининг махсус шакли, тараққиётнинг маълум босқичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Жамиятнинг шаклланиши ва қарор топиши узок тарихий даврни бошдан кечирган бўлиб, мураккаб жараённинг ижтимоий ҳодисасидир.

“Халқимиз ўзининг бир неча асрлар давомидаги ижтимоий-иқтисодий, илмий-маданий, ғоявий-ахлоқий ривожланиш жараёнида уйғониш даврининг икки босқичини босиб ўтган. Имом Термизий, Имом Бухорий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд каби уламо, буюк муҳаддисларни, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Амир Темур, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби буюк фан ва давлат арбобларини етказиб берган. Бу уламо-олимлар ва мутафаккирлар ислом маърифатига улкан ҳисса қўшиб доимий ўзгариш ва ривожланишда бўлган жамиятнинг мазмун-моҳияти, жамият ва шахс муносабатларининг фан билан дин алоқалари ҳақида фикр юритиш билан бир вақтда давлат ва жамиятни бошқариш масалаларига ҳам алоҳида эътибор бердилар.”¹

Ушбу масалаларни ташкил қилишда мутафаккирлар фанларни туркумлашда диний ва дунёвий фанларга ажратмаганлари ҳолда уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаганлар. Аммо булар иккала ёндошувда ўз олдига қўйган мақсадлари, ўрганиш объектларида бир-биридан фарқ қиладиган тамойилларини ҳам кўрсатиб ўтганлар.

Марказий Осиёда етишиб чиққан улуғ мутафаккирлар жамиятни пайдо бўлиши, моҳияти ва истикболлари тўғрисида, шахс ва жамият муносабатлари, давлатни бошқариш хусусида илғор илмий қарашларни илгари сурдилар. Бунда араб файласуфи Ибн Рушд олға сурган ҳақиқатга эришишнинг икки хил йўлини, яъни бири диний, иккинчиси илмий йўл деб билдилар. Диний йўл билан Худо ва унинг қудратини билиш йўлидан иборат бўлса, илмий йўл эса табиат ва объектив оламни билиш орқали амалга ошади.

¹ Каримов И. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т. “Маънавият” 2008 й. 35 б.

Улуғ мутафаккирларнинг жамиятни пайдо бўлиши, мазмун-моҳияти, шахс ва жамият муносабатлари тўғрисидаги илмий ва фалсафий қарашлари қатта аҳамиятга эга бўлади.

Бу улуғ зотлар ислом фалсафаси ва маърифатининг шахс ва жамият муносабатларининг шаклланиши ва ривожланишига қўшган ҳиссасини доимо назарда тутганлар. Зеро, ислом фалсафасининг шахс камолотидаги ўрни ва роли муҳимлиги эътироф этилган.

Жамиятнинг мазмун ва моҳияти, шахс ва жамият муносабатлари ҳар бир тарихий даврда яратилган диний, исломий фалсафий таълимотлар асосида талқин қилиниб келган бўлса, жамиятнинг ҳозирги ривожланиш босқичида улар ўрнига илғорроқ таълимотларини яратиш вазифасини қўяди.

Демократик ҳуқуқий фуқаролик жамиятни шакллантириш ва тараққиётни амалга ошириш жараёни кетаётган ҳозирги шароитга одамлар ўртасидаги амал қиладиган ахлоқий, сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, диний ва мафкуравий муносабатларни яхшилаш ва мустаҳкамлаш учун халқимиз фалсафасини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратади. Шахс ва жамият муносабатларининг ахлоқий, ҳуқуқий жиҳатларини мустаҳкамлаш инсон шахсини шакллантиришга, фуқаролик жамиятининг асосларини яратишга боғлиқдир.

Ҳадис илмининг шаклланиши ва улврда илгари сурилган фалсафий масалар.

“Ҳадис ва ҳадисшунослик илмини шакллантиришга бўлган ҳаракат ислом пайдо бўлган дастлабки йилларданок бошланган. Чунки ислом динининг асосий манбаи бўлган Қуръони каримдан кейин уни изоҳловчи ва баён этувчиси бўлмиш Расулоллоҳнинг сўзлаган ҳикматли гаплари ўз ҳаёт фаолиятларида қилган ишлари-ул зотнинг ҳадислари ҳисобланади. Ислом жамоаси Қуръони каримнинг сура ва оятларида келтирилган таълимотлар, амаллар ва ҳуқуқий кўрсатмалардан фойдаланган ҳолда Расулоллоҳнинг сунна (ҳадислар)ларидан ҳам боҳабар бўлмиш, амалий ҳаётга татбиқ қилиш зарурий ҳол бўлган. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг ҳадисларидан бирида: «Эй умматларим! Мен сизлар учун Қуръони карим билан ўзимнинг суннатим-йўл-йўриқларимни қолдирдим. Сизлар шу иккаласини қаттиқ тутиб, (уларга) амал қилсаларингиз, тўғри йўлдан асло адашмайсизлар» дейилади.”¹

Маълумки, исломнинг асосий манбаларидан бўлмиш Қуръони карим суралари, Муҳаммад (с.а.в.) сунналари дастлабки даврларда асосан ёдланган, оғиздан-оғизга кўчиб юрган. Вақт ўтиши билан уларни яхши билган саҳобаларнинг камайиб кетишидан кўрқиб, ҳар иккаласини ҳам ёзма матнини тайёрлашга киришилган. Натижада VII асрнинг ўрталаридан бошлаб Муҳаммад (с.а.в.) сунналарини тўплаш ва китоб ҳолига келтириш қизғин тус ола бошлаган.

¹ Имомназаров М. Миллий маънавиятимизга чизгилар. Т. “Янги авлод” 2001 й. 128 б.

Арабча Сунна (ас-сунна, кўпликда сунан)-йўл, йўналиш, яъни «ривоят», «нақл», «хотира», «одат», «анъана», «хатти-ҳаракат» маъноларини англатади. Сунна исломда Қуръондан кейинги, уни тўлдирувчи манба, ислом илоҳиёти ва шариатининг иккинчи асоси сифатида эътироф этилган.

Мусулмон сунналари кўплаб ҳадислардан ташкил топган. Ҳадис сўзининг дастлабки маъноси (ар. Кўпликда «аҳадис» сўзидан)-«хабар», «билдириш», тор маънода-«парча» (цитата). Расмий маънода ҳадис-Мухаммад Пайғамбар (с.а.в.) сўзлари ва амалий ишлари ҳақидаги ривоятлардир. Бу маънода ҳадис фақат Мухаммад Пайғамбар (с.а.в.) сўзларига нисбатангина ишлатилади.

Баъзи уламолар эса, ҳадис деганда фақат Пайғамбарнинггина эмас, балки саҳобаларининг ҳам берган хабарларини тушунадилар. Баъзи ҳадисшунослар фақат Пайғамбар сўзларининггина ҳадис деб, бошқаларникини эса хабар деб атаганлар. Шу боисдан ҳам Пайғамбар ҳадисларини тўпловчилар муҳаддис, бошқа тарих, қисса кабиларини нақл қилувчилар ахборий дейилган. Қандайлигидан қатъи назар, ҳозир мусулмон оламида ҳадис дейилганда Пайғамбарнинг сўзлари, феъл ва атворлари тушунилади.

“Ҳадис-исломда Қуръондан кейинги муқаддас манба ҳисобланган. Бунда Мухаммаднинг ҳаёти, фаолияти ва кўрсатмалари, унинг диний, ахлоқий дастурлари ҳам ўз ифодасини топган. Пайғамбар Мухаммад (с.а.в.) бирор гап айтган ёки маълум ишни қилиб кўрсатган бўлса, ёхуд бошқаларнинг қилаётган ишини кўриб, уни ман этмаган бўлса, шу уч ҳолатнинг ҳар бири ҳадис деб аталаверган. Маълумки, ҳадисларда ислом аҳкомлари, яъни фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб, ҳалол, ҳаром, макруҳ, мубоҳ каби амал турларидан ташқари, ахлоқ-одобга доир дастурлар талқин этилади. Унда халқ орасида кенг тарқалган ахлоқ-одобга оид мақол, қимматли ҳикматли гаплар ҳам қамраб олинган.

Ҳадисларда ибодатнинг тартиб-қоидалари ва уларни астойдил бажаришга даъват этиш билан бирга инсоний фазилатлар кенг ташвиқ қилинган, инсонийлик шаънига доғ туширадиган разил хатти-ҳаракатлар кескин қораланган. Шунинг учун ҳам исломнинг илк тарқалиш давриданок мусулмонлар орасида ҳадисларга жуда катта аҳамият берилган. Эшитган ҳар бир ҳадисни янглишмай, асл ҳолича бошқаларга етказишга қатъий риоя қилинган. Бу тўғрида Мухаммад Пайғамбар ўзи мусулмонларни тез-тез огоҳлантириб турган. Ҳадис мазмуни ва иборасини бузиб ёки ўзича янги ҳадис тўқиб тарқатувчилар қаттиқ қораланган. Бундай талабчанлик пайғамбар вафотидан анча кейингача ҳам ҳадисларнинг соф ҳолда сақланиб туришига имкон берган.”¹

Лекин кейинчалик турли синфий ва ижтимоий зиддиятлар, исломдаги ички ғоявий курашлар натижасида кўпинча сохта ҳадислар ҳам юзага кела бошлаган. Натижада йирик уламолар ҳадисларни ишончли манбалар асосида қайта кўриб чиқиш ва уларни турли хатолардан тозалаб, асл ҳолига қайтариш учун анча заҳмат чекишган. Ҳадисларни оғзаки ҳолдан китоб шаклига

¹ Имомназаров М. Миллий маънавиятимизга чизгилар, Т. “Янги авлод” 2001 й. 130 б.

келтириш ҳижрий йил ҳисобининг иккинчи асридан, яъни милоднинг VIII асридан авж олиб кетган.

Муайян бир ҳадис асосида ҳуқуқий ва урф-одат бўлган йўл-йўриқлар, диний маросимлар софлиги, ноз-неъматлар ҳақидаги кўрсатмалар, маиший турмушдаги ахлоқ ва одоб тартиб-қоидалари келтириб чиқарилган. Қуръоннинг айрим кўрсатмаларига амал қилиш ҳам кўпинча унинг маълум матни билан боғлиқ бўлган ҳадис орқали белгиланар эди. Шу билан бирга тарихий характерга эга бўлган ҳадислар бўлган; улар Муҳаммад (с.а.в.) ёки саҳобалар таржимаи ҳолидаги айрим тафсилотларни акс эттирган эди. Шу ҳадислар асосида VIII-IX асрларда Муҳаммад Пайғамбар ва унинг яқинлари, ҳарбий юришлари ҳақида «Юришлар китоби» ёзилган. Бу араб тилидаги илк тарихий асар ва Муҳаммад Пайғамбар таржимаи ҳоли эди. Шу тариқа, ҳадисларни муайян қисми-илк ислом тарихи бўйича бир манба бўлиб хизмат қилган.

“Маълумки, ҳадислар асосан Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) вафотидан кейин ёзила бошлаган. Исломда Муҳаммад (с.а.в.)га пайғамбарлик унинг қирқ ёшида насиб бўлган, деб ҳисобланади. Шунга кўра, Қуръон оятлари пайғамбар умрларининг охиригача, яъни 23 йил давомида турли муносабатлар билан нозил бўлиб турган. Пайғамбар сафдошлари-саҳобалар бу оятларни махсус саҳифаларга ёзиб борганлар. Уларнинг баъзилари пайғамбарнинг айтган сўзи ва хатти-ҳаракатларини ҳам ёза бошлаганда пайғамбар бу ишни давом эттиришни таъқиқлаган ва бунга улар Қуръон билан Суннани ажратолмай қолишларидан чўчишлигини сабаб қилиб кўрсатган.

Илк муҳаддислардан Ал-Худрий бу борада бундай ривоят қилади: Расулуллоҳ айтадики, «Мандан эшитганларингизни ҳеч нарсани ёзиб юрманглар. Кимки Қуръон оятларидан бошқа бирор сўзни мандан эшитиб ёзиб олган бўлса, уни дарҳол йўқотсин... Кимки менинг ҳақимда сўз тарқатса, жаҳаннамга дохил бўлишликка ҳозирлик кўраверсин». Дарҳақиқат ислом тарихидан Ал-Худрий пайғамбар ҳадисларини ёзиб боришликка у кишидан ижозат сўраганда, рад жавобини олганлиги маълум.¹

Абу Хурайрадан яна бошқа мисол келтирилади: «биз ҳадис ёзар эканмиз, пайғамбар алайҳиссалом ёнимизга келди ва «Сизлар нимани ёзаяпсизлар?»-деб сўради. Бизлар: «Сендан эшитган ҳадисларни»-деб жавоб бердик. Шунда пайғамбар: «Аллоҳнинг китоби-Қуръондан бошқа яна қандай китоб истайсиз? Сиздан бошқа миллатлар Аллоҳнинг китобидан ташқари яна бошқа китоблар ёзганлари учун залолатга кетдиларку!»-деган экан».

Манбаларда кўрсатилишича, ҳадисни тўплаб чиқаришни тақиқлашнинг турли хил сабаблари бўлган. Масалан, тарихчи ибн Қутайбанинг таъкидлашига кўра, бундай сабаблардан бири саводли хаттотларнинг камлиги бўлса, иккинчиси, араб алифбосининг ҳали етарли даражада такомиллашмаганлигидадир. Шу сабабдан пайғамбар мусулмонларнинг

¹ Буюк сиймолар, алломалар: Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккирлар ва донишмандлар. К. 1. Т.: «Ўзбекистон», 1995.-98 б.

ҳаммаларига ҳам ҳадис ёзиб боришга ижозат бермаган. Бундан фақат саводли ва мўътабар хаттотларгина мустасно эдилар.

Илк ёзилган ҳадислар қаторига Муҳаммад (с.а.в.)нинг хорижий ўлкаларга-Византия императорига, Эроншоҳига, Миср ҳам Ҳабашистон ҳукмдорларига йўллаган мактублари ҳам киради. Ундан ташқари кўплаб васиқа ва ҳужжатлар ҳам бўлганки, улар ҳам илк бор ёзилган ҳадислардан ҳисобланиб, уларда исломга даъват этиш, муайян вазифаларга тайинлаш, ер ва ундан олинадиган солиқлар, имом ва тавсия мактублари, пайғамбарга келган хатларга жавоблар ўрин олган.

Халифа Абу Бакр (р.а.) ва Умар (р.а.) ҳам ҳадислар ёзмакка бел боғлаганликлари, ҳатто Абу Бакрнинг беш юз ҳадисни бир китобга тўплагани маълум; баъзи сабабларга кўра бу китобни йўқ қилиб юборганлиги ҳақида ҳам хабарлар бор. Ўз даврида Умар (р.а.) ҳам саҳобаларга ҳадис китоби ёзиш нияти борлигини изҳор қилган ва саҳобалар бу фикрни маъқуллаганлар. Орадан маълум бир муддат ўтгач, улар ўз фикрларини ўзгартирадилар.

Ҳадисларни сақлаб, келажакка етказувчилар биринчи навбатда саҳобалар-пайғамбарнинг қариндошлари, дўстлари, ёрдамчилари ва шогирдлари, уларнинг вафотидан кейин асосан Мадинада яшаб келганлар ҳисобланганлар.

Умуман «саҳоба» сўзи арабча бўлиб, «суҳбат» сўзидан олингандир. Ҳадислардан бирига кўра пайғамбарни кўрган, у билан мулоқотда бўлган ҳар бир мусулмонни «саҳобий» дейилган. Имом Бухорий ҳам шу фикрни тасдиқлаган. Ибн Ханбал таъбирича, пайғамбар билан бир йил, ё бир ой, ё бир кун ва ёки ҳатто бир соат суҳбат этган, ё бўлмаса ҳаётида бир марта бўлса ҳамки уни кўрган мусулмон киши саҳобалардан ҳисобланаверган.

Ибн Махлуд «Муснад» номли асарида зикр қилишича, ҳадис тўплаган саҳобаларнинг сони 1300 га етади. Ибн ал-Жавзийнинг мазкур асарига таяниб кўрсатишича, саҳобалар сони 1060 нафардир. Бошқа олимларнинг фикрича, уларнинг орасида иккитадан ҳадис ривоят қилинганларнинг сони 1000 та бўлса, қолган 300 таси қисман ҳадис ривояти билан машғул бўлган деса бўлади.

Абу Ҳурайрадан кейинги ўринда турувчи муҳаддис халифа Умар ўғли Абдуллоҳдир. У ривоят қилган 2630 ҳадисдан 2019 тасини ибн Ҳанбал ўз китобида нақл қилган.

Учинчи ўринда турувчи саҳобий ибн Молик бўлиб, 2286 ҳадис ривоят қилган. Ибн Ҳанбал эса ўзининг «Муснад»ида 2178 ҳадисни келтирган. Ибн Молик ривоят этган 2210 ҳадисни пайғамбарнинг сўнгги рафиқаси Ойша (р.а.) ҳам таъкидлаган.

Ундан кейинги ўринда ибн Аббос туради; у 1660 ҳадис ривоят этган.

Ундан кейин 1540 ҳадис ёзган ал-Худрий туради. Ибн Ҳанбал ўз китобида Жобирдан 1206, ал-Худрийдан 958 ҳадис келтирган.

Ҳадис ривоят қилган саҳобалар сони ҳар хил бўлиб, муаллифлар ҳам ҳар хилдир. Масалан, 149 саҳобийнинг ривоят қилган ҳадислари ал-Бухорий ва Муслимнинг «Саҳих» номли асарларида муштарак келган. Умуман Имом

ал-Бухорийда 208 та, Муслимда эса 213 та саҳобийдан ривоят қилинган ҳадислар келтирилган.

Ибн Моликнинг «Муватто» асарида 98, Абу Довуднинг «Муснад»ида 218, ибн Ҳанбал «Муснад»ида 700 га яқин саҳобий ривоят қилган ҳадислар берилган.

Юқорида келтирилган рақамлар ҳадисларни саҳобалар ривоят қилганлиги туфайли бизнинг давримизга етиб келганлигига далил бўла олади.

Пайғамбарнинг сафдошлари ва суҳбатдошлари орасида 220 та Абдуллоҳ исмли саҳобалар бўлган. Улар орасида фақат 4 таси Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Умар ва Абдуллоҳ ибн ал-Амр пайғамбар вафотидан кейин турли масалаларни ҳал қилишда жонкуяр бўлганлар ва Абдуллоҳлар номи ила машҳур бўлганлар.

Яна 6-7 саҳобийлар борким, уларнинг ҳар бирлари турли масалалар бўйича фатво беришда жуда катта обрў ва эътибор қозонганлар. Улар Умар билан Алидан ташқари, Абдуллоҳ ибн Маъсуд, Абдуллоҳ ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Аббос, Зайд ибн Собит ва пайғамбарнинг рафиқаси Ойшадир. Улардан кейин ҳадисларни сақлаб, авлодларга етказганлар уларнинг ўқувчилари ва буларнинг шогирдлари бўлганлар. Кейинги авлод орасида кўзга кўринганлар аш Шаъби, ибн Зубайр, унинг шогирди аз-Зухрий; ибн Мунаббих Муса ибн Уқба ва бошқалардир. Булар бутун ҳаётларини ҳадисларни тўплаш ва ҳикоя қилишга бағишлаганлар. Дастлабки ҳадисларни тўплаш, сақлаш оғзаки тарзда ёд олишга асосланган; кейинчалик ҳадисни пергамент қоғозга ёзишган ва улардан тўпламлар тузилган.

Ҳадисшунослик ва машҳур муҳаддислар.

Қуръонни ўрганиш тавсиф илмини вужудга келтирганидек, ҳадисларни йиғиш ва ўрганиш ривоятлар илмини вужудга келтирган. Диний адабиётнинг бу икки тармоғи асосида илоҳиёт ва мусулмон диний қонуни (шариат) вужудга келган. Кўп вақт илоҳиёт ва ҳуқуқ бир-биридан аниқ ажратилмаган.

VIII аср бошларида ҳадис илмида уч мактаб ташкил топди: Мадина (Урва ибн Зубайр ва аз-Зухрий шу мактабга қарашли эди); Ирок (Куфада, вакили аш-Шаъби) ва Сурия, Дамашқ мактаблари.

Мадинада мактаб кўпроқ Муҳаммад Пайғамбар ва дастлабки тўрт тақводор халифалар даври қатъий эътиқод руҳини сақлар эди; у асосан Муҳаммад (с.а.в.) ҳаёти ва юришларига бағишланган ҳадисларга эътиқод берар эди. Лекин бу мактаб намояндалари Муҳаммад Пайғамбарни таржимаи ҳолини мунтазам тарзда биринчи бўлиб баён қилган муаллиф ибн Исҳокни қадарийлар оқими тарафдори сифатида шубҳа ила Мадинадан қувиб юборганлар. Мадина мактаби намояндалари илоҳиётни ҳимоя қилар ва уммавийлар халифалар ва уларнинг сиёсати ва бошқариш усулларининг дунёвий хусусиятига қарши турар эдилар.

Шаклланган анъанага кўра ҳадис икки қисмдан иборат бўлиши керак эди:

1. Иснод (ар. Айнан-«таянч»), яъни шу ҳадисни етказган кишиларни санаб ўтиш.

2. Матн, яъни ҳадиснинг мазмуни.

VIII асрдаёқ ҳадислар тўғрилигини аниқлашда бундай мезон шаклланган эди: унинг иснод қисми ҳадисшунослар номларининг мунтазам қаторидан иборат бўлиб, кейингилари машҳур, номига доғ тушмаган, эътиқодли, ҳурматга лойиқ, тўғри сўз кишилар бўлишлари керак эди. Ҳадисшунос-йиғувчи ва авлодларга етказувчиларни риджал сўзи билан атар эдилар. Уларни ишонч нуқтаи назаридан текшириш ал-жарҳ ва т-та. дил дейилган. Ҳадисларни етказувчилар ишончга сазоворлиги ёки нолойиқлигини аниқлаб, ҳадис илмида янги, тармоқ-маърифат арижал деб номланган соҳа пайдо бўлган, табоқот деб номланувчи махсус китоб ва маълумотнома вужудга келган, уларда ҳамма машҳур саҳобалар, уларнинг шогирдлари, Муҳаммад замондошлари ва бошқа ҳадис тўплаб етказувчилар таржимаи ҳоли алифбе тартибида туркумига қараб келтирилган эди. Булар жумласига Ибн Саднинг «Табоқот», саҳоба Ибн ал-Асирнинг алифбо тартибидаги луғати, шунингдек унинг машҳур тарихий «Ал-Комил фи-т-тарих» деган асари кирарди. Адабиётнинг шу услубига «ожизлар», яъни ҳадис келтирувчилар ишончини қозонмаганлар ҳақида маълумот берувчи маълумотномалар ҳам кирарди.

Ишончилигига қараб ҳадислар уч гуруҳга ажратилган эди. Ҳикоя қилувчилар рўйхати ҳеч қандай шубҳа туғдирмаса, бундай ҳадис саҳиҳ (ар-ишончли, тўғри) дейилган. Агар ҳикоя қилувчилар рўйхатида айрим муҳаддислар уни бенуксон деб топмаган бўлса, ёки рўйхатда бирон халқа, бўлим узилиб қолган бўлса, ҳадис тўла қимматга эга деб тан олинмаса-да, барибир, қабул қилинган; бундай ҳадис ҳасан (ар. Яхши, марҳаматли) деб номланган. Ниҳоят, агар ҳикоя қилувчилар рўйхатида тақводорлиги ёки ахлоқий обрў-эътибори нуқтаи назаридан мувофиқ келмайдиган кишилар бўлса, ҳадис ишончсиз ҳисобланган ва а'иф (ар. заиф) деб номланган.

Ҳикоя қилувчилар рўйхати мунтазам баён этилган бўлса, бу ҳадис мутассил дейилган. Биронта ном, айниқса иккинчи ном, яъни саҳоба шогирд номи тушириб қолдирилган бўлса, мунқати (узилган) дейилган. Ҳадис иснодида шогирд-табиъ кўрсатилган бўлиб, ҳадис қайси саҳобадан эшитилганлиги номаълум бўлса, унда мурсал-«тушириб қолдирилган» деб номланган.

Ҳамма ривоятлар ҳам пайғамбарнинг сўзлари ёки амалий ишларга таянаверган эмас. Унга бориб тақалувчи ҳадислар марфу (пайғамбардан келиб чиққан) дейилади. Саҳобалар сўзлари ёки амалий ишларига асосланувчи ривоятлар маукуф (ар. тўхтатилган) деб номланган. Фақат табиълар, яъни саҳобаларнинг биринчи шогирдларига бориб тақалувчи ривоятлар макту (ар. кесик, кесилган) дейилган. Шундай ривоятлар (мурсал ҳадислар каби) айрим диншунос-қонуншунослар томонидан қабул қилинган, бошқалари рад этилган.

Ривоят айтувчиларнинг бир қатори дастлабки ҳадис айтувчи 1-саҳобага бориб тақалса, тарик (ар. кўплик, туруқ-йўл) деб номланган. Айнан бир ҳадис

бир неча тарих орқали ҳикоя қилинган бўлса, яъни бир неча саҳобага бориб тақалса, у мутаватир (ар. мунтазам); уч саҳобага бориб тақалувчи ҳадис машҳур дейилган, икки саҳобага бориб тақалувчи-азиз, фақат бир саҳобага боровчи ҳадис-аҳади (ар. якка) дейилган.

Дастлабки ҳадислар тўплами тариқат бўйича тузилган, яъни алфавит тартибида пайғамбар издошлари санаб ўтилган-саҳобалардан ҳар бирининг исми остида қайси ҳадис шу саҳобага тегишлилиги қайд этилган. Ҳадислар тўпланининг бундай тури муснад деб номланган. У ал-риджал тамойили, яъни ҳадисларни дастлабки айтган ҳикоя қилувчилар номларига кўра тавсифлаш асосида яратилган.

Бизга қадар етиб келган шундай ҳадислардан нисбатан машҳурлари 2 та. Бири Молик ибн Анас (795 й. ваф.)нинг «Ал-Муватто» (Текис сўқмоқ) асаридир. Тўпламда 1700 ҳадис бўлиб, буларни у ишончли деб топган. Иккинчи тўплам ибн Ҳанбалнинг «Муснад» асари бўлиб, 3000 ҳадисдан иборат.

Сўнгра ҳадисларни турли хусусиятларига қараб ҳар хил тартибда ёзиш ҳаракати бошланган. Бу ҳижратнинг иккинчи асри бошларига тўғри келган. Масалан, ибн Ҳанбал каби баъзи муҳаддислар «Муснад» услубида ёзганлар. Унда саҳобалар исмлари исломга киришдаги тартиблари бўйича жойлаштирилган. Масалан, «жаннатий» деб қаромат берилган 10 саҳобалар, биринчи ўринда келтирилган. Улардан кейин «Бадр жанги»да қатнашган саҳобалар, сўнг «Ҳудайбия жанги» қатнашчилари; кейин Ҳудайбия билан Макка аҳолиси исломга киргунча ўтган саҳобалар, сўнг Макка фатҳ этилганидан исломга кирганлар, ундан кейин кичик саҳобалар ва ниҳоят ровий аёлларнинг номлари берилган.

Баъзи муҳаддислар ровийлар номини «Хуруфи ҳижо» (алфавит) тартибида берилган. Бу услубни ат-Табароний, ибн Роҳавайх, Аби Шайба ва бошқалар жуда муваффақиятли амалга оширганлар. Улар ҳадисларни иснодлари (нақл этувчи ровийлар) билан келтирилган. Яна улар сохта ҳадисларни тарк этиб, саҳиҳ ва заиф, қувватли ва иллатли каби кўп турларига бўлиб чиққанларким, бундай малака ҳар қандай илм соҳибига ҳам муяссар бўлавермаган. Баъзи муҳаддислар фақат саҳиҳ, ҳадисларнинг ўзини жамлашга ҳаракат қилганлар ва уларнинг тўпламлари юзага келган. Биринчи бўлиб бу ишни Исмоил Бухорий, кейин ибн Ҳажжож, сўнг ибн-ал-Ашъас, улардан кейин Исо ат-Термизий, ан-Носои ва Ибн Моожжалар бажаришган. Мана шу кишилар оламга машҳур бўлган 6 та саҳиҳ ҳадислар тўпланининг ижодкорлари ҳисобланади.

Шу даврда яратилган, мусаннаф деб номланган ҳадислар кенг тарқалган ва оммалашган. Бу тўпламда ҳадислар ривоят қилувчилар номи билан эмас, балки фикр юритилган буюмларга қараб жойлаштирилган. Кўпроқ тан олинган ва нуфузли ҳадислар тўплами 6 та. Улар суннийлар орасида кенг тарқалган. Булар қуйидагилар:

1. «Ал-жомеъ ас-Саҳиҳ» (Ишончли тўплам) ёки қисқача «ас-Саҳиҳ ал-Бухорий» (810-870). Олдинги тўпламларга нисбатан бу анча маҳорат билан тузилган. Муаллиф бу тўпламда фақат қонуншуносликка ва урф-

одатларгагина эмас, Муҳаммад ҳаёти ва саҳобалар, ҳатто Муҳаммад даври тарихий ва этнографик томонларига хос ҳадисларни тўплаган. Танқидий ёндашган ҳолда 600 мингга яқин ҳадис тўплаб, бу тўпламга ишончли деб билганларидан 7275 тасини киритган. Бу тўплам катта шухрат қозонган ва кўп марта нашр қилинган.

2. Шундай шухратга Муслим ан-Нишопурий (817-875 й.)нинг «ас-Саҳих» асари эга бўлган. У 300 мингга яқин ҳадисларни кўриб чиққан ва улардан 12 минг, яъни 4 фоизини танлаб олган.

Улардан кейинги ўринларда: 3- «Сунна» (Сунналар) Ибн Моожжа (886 й. ваф.), 4-Абу Довуд ас-Сижистоний (888 й. ваф.)нинг шу номли асари, 5-Муҳаммад ат-Термизий (892 й. ваф.)нинг «Ал-жа'ми ал-Кабир» катта тўплами, 6-Ан-Нисаи (915 й. ваф.)-Ашхобод яқинидаги Ниса деган жойда туғилган, Абу Довуд шогирди; Асари-«Суннан».

Маълумки, Марказий осиеда ислом дини 708 йилдан кейин кенг тарқала бошлаганлигига қарамай, илоҳиёт қатори муҳаддислик ҳам илдам ривожланган. Ислом оламида машҳур ва энг ишончли деб эътироф этилган 6 ҳадислар тўплами муаллифларининг аксарияти Марказий Осиёдан чиққанлар. Масалан, Исмоил Бухорий (810-870), ат-Термизий (824-892), ад-Доримий ас-Самарқандий (797-868) Ан-Нисаи (915 й. ваф. эт.) ва Каспийбўйи халқаларидан ибн Моожжа (824-886) ва бошқалар бу соҳанинг тараққиётига улкан ҳисса қўшганлар.

Ҳадислар VII аср иккинчи ярми ва IX аср охирларида яратилган ҳадисларнинг кўп қисми халифалик мамлакатларида ижтимоий муносабатлар, тарихий силжишлар ва ўша даврда шаклланган ҳуқуқий қарашларни ўзида акс эттирган. Ҳадислар илк ўрта аср даврида халифалик мамлакатлари ижтимоий ва давлат тараққиёти тарихи учун манба аҳамиятига эгадир.

Хулоса шуки, юртимизнинг кўҳна тарихида жуда кўп машҳур шахслар яшаб, ижод қилиб ўтганлар. Уларнинг орасида дунёвий фанлар ва илоҳиёт бўйича дунёда танилган олим ва уламолар алоҳида ўрин тутадилар. Чунончи, Имом Бухорий, Имом Термизий, Ал-Ғаззолий, Замаҳшарий, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Беруний, Форобий, Навоий, Яссавий, Улуғбек сингари бобокалонларимиз нафақат Шарқда, балки бутун жаҳонда машҳур бўлган кишилардир.

Мустақиллигимиз шарофати билан юз бераётган воқеалар, туб ўзгаришлар, демократиялаш жарёни бугунги кунда диний ва дунёвий билимларни ўрганишга кенг имконият яратиб берди. Булар орасида ишончли деб эътироф этилган муҳаддисликнинг муаллифларидан бири Имом Бухорийдир.

Ўрта Осиё муҳаддисларининг ислом фалсафасига қўшган хиссалари.

“Буюк муҳаддис Исмоил ал-Бухорий. Ислом оламида энг етук ва машхур муҳаддис Абу Абдуллоҳ муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий 810 йил 21 июлда Бухорода туғилган. Оталари шайх Исмоил ибн Иброҳим аҳли ҳадислардан бўлиб, озгина тижорат ишлари билан ҳам шуғулланган. Катта бобоси ал-Муғири яманлик Жуъфий ибн Саъд қабиласидан бўлмиш Бухорода истикомат қилувчи ал-Яман ал-Жуъфий деган кишининг таъсирида мусулмон бўлгани учун имом Бухорийга ҳам ал-Жуъфий деб нисбат берган.

Имом Бухорий гўдаклигиданоқ отадан етим қолиб, она кўлида катта бўлган. У ёшлигиданоқ араб тили ва ҳадис китобларини ўқиш ва уларни ёдлашга қунт билан киришган. Кейин бухоролик муҳаддислар Муҳаммад ибн Саллалол Пайкоий, Абдуллоҳ ибн ал-Маснадий ал-Жуъфийлардан ҳадис илмини ўрганиб, кўп ҳадисларни ёд олган. 16 ёшида онаси ва акалари билан бирга ҳажга сафар қилиб, 4 йил Маккада яшаган. Сафар асносида қайси шаҳарда тўхталмасалар, ўша ердаги муҳаддислардан озми-кўпми ҳадис ўрганмай ўтмасдилар. Шу тариқа Балх, Басра, Куфа, Бағдод, Хумс, Дамашқ, Миср, Макка ва Мадина каби кўплаб шаҳарлардаги машхур ҳадисчи олимлардан шу илм асрорларини ўрганган.”¹

“Имом Бухорий ўта истеъдодли, зийрак, ўткир зехнли, қобилятли уламо эди. Ривоят қилишларича, қайси бир китобни кўлга олиб, бир маротаба мутола қилсалар, ҳаммаси ёд бўлаверади. Имом Бухорийнинг ўз сўзига кўра юз саҳиҳ (ишончли) ва икки юз минг ғайри саҳиҳ (ишончсиз) ҳадисни ёд билар экан. Басрада ҳадис дарсига қатнашган шерикларидан бири Холид ибн Исмоил айтган экан: «Имом Бухорий бизлар билан бирга устознинг дарсини эшитарди. Устоз ривоят қилган ҳадисларни биз ёзиб олар эдик, аммо Бухорий фақат қулоқ солибгина ўтирарди. Шу тарзда қанча кунлар ўтиб, орада устоз қарийб 15 минг ҳадис ривоят қилди. Шунда биз Бухорийга: «Сен нега ҳадисларни ёзмайсан?»-деб таъна қилган вақтимизда: «Сизлар ёзиб бораётган ҳадисларни мен устоз оғзидан ёдлаб олаётирман», -деди-да, устоз ривоят қилган ҳамма ҳадисларни бир чеккадан ёддан ўқиб берди. Шундан кейин биз ёзиб олган ҳадисларимиздаги хатоларни унинг ёдлаганидан тузатиб оладиган бўлдик». Бухорийнинг ўзи гувоҳлик беришича, 100,000 ҳадисни ёд билган.”²

Баъзи ривоятларга кўра, Имом Бухорий 16 ёшга қадам қўйганида ал-Марвазий (736-798), ал-Жарроҳ (747-812)ларнинг китобларини батамом ёдлаб олган экан.

¹ Буюк сиймолар, алломалар: Ўрта Осиёлик машхур мутафаккирлар ва донишмандлар. К. 1. Т.: «Ўзбекистон», 1995.-100 б.

² Буюк сиймолар, алломалар: Ўрта Осиёлик машхур мутафаккирлар ва донишмандлар. К. 1. Т.: «Ўзбекистон», 1995.-101 б.

“Имом Бухорий ўн саккиз-йигирма ёшларидан бошлаб китоб ёза бошлаган. Унинг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» асари суннийлар томонидан эътироф этилган олти саҳиҳ китобининг биринчисидир. Ундан ташқари йигирмага яқин китоблари бўлиб, кўплари бизгача етиб келмаган. Мовароуннахр мусулмонлари диний бошқармаси қармоғидаги кутубхонада «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» (Ишончли тўплам), «Ат-Тарих ал-кабир», «Ат-Тарих ас-сағир», «ал-Қироату халфа-л-Имом» («Имом ортида туриб намоз ўқиш»), «Рафъул-йадани фис салот» («Намозда икки кўлни кўтариш») каби асарларнинг қаламий нусхалари мавжуддир. Имом Бухорийнинг бошқа бир қанча асарлари ҳам бор: «Ал адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари»), «Асми-ас-саҳоба», «Китоб афъол ил-ибод», «Китоб бад и-л-махлуқот», «Биррул-Волидайн», («Ота-онага яхшилик қилиш ҳақида»), «Тарих ус-сиқат ва-з-зуъафо мин рувот ил-ҳадис», «Тарихи Бухоро», «Китоб ус сулосийосат», «Ал-жомеъ ас-сағийр», «Ал-Жомеъ ал-кабийр», «Китоб ул-Фафоид», «Китоб ул-Виждон», «Китоб ул-ҳиба», «Хулқ афъол ил-ибод», «Китоб ул-муснод ал-кабийр» ва бошқалар.»¹

“Имом Бухорийнинг «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» деб номланган 4 жилд (жузъ)дан иборат ҳадислар тўплами ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тузган тўпламлар орасида энг ишонарли ва мукаммалдир. Мазкур тўпламда Муҳаммад ва унинг саҳобалари ҳақидаги ҳадислардан ташқари фикҳ, ислом маросимчилиги, ахлоқ-одоб, таълим-тарбия ҳамда «Иймон», «Таҳорат», «Намоз», «Закот», «Никоҳ», «Талоқ», «Хаж», «Жиход», «Малоикалар ҳақида», «Оламнинг пайдо бўлиши» («Дастлабки яратиш») каби 100 бобга бўлинган. Шунингдек, ўша давр тарихи ва этнографиясига оид ҳадислар ҳам мавжуд бўлиб, унга 600 минг ҳадисдан фақат 7275 та энг «саҳиҳ»-ҳаққоний, ишончли ҳадислар киритилган. Мазкур тўплам Миср ва бошқа бир қанча мамлакатларда жуда кўп марта чоп этилган, унга йирик уламолар томонидан шарҳлар битилган. Бу китоб ёзилганига ҳижрий бўйича 1200 йилча бўлди. Ўша даврдан бошлаб барча уламолар бу асарга Қуръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган манба деб баҳо бериб келадилар. Имом Бухорийнинг ушбу китоби маънавий қадриятларимизни тиклашда, кишиларда ахлоқ-одоб, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик сингари умуминсоний фазилатларни қарор топтириш ва мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Адаб ал-Муфрад» (Адаб дурдоналари) китобига кирган баъзи ҳадислардан келтирамиз. Масалан, фарзандларнинг ота-она олдидаги бурчи ҳақида бундай дейилади: Расулуллоҳдан: «Эй Расулуллоҳ, мен яхшилигимни кимга қилсам бўлади?»-деб сўралганда, «Онангга»,-дедилар. Мен шу саволни уч мартаба қайтарсам ҳам, Расулуллоҳ: «Онангга»,-деярдилар. Тўртинчи мартаба сўраганимда: «Отангга ва яқин бўлган қариндошларингга»,-дедилар.»²

Ҳадисларда Расул акрамнинг яна шундай табаррук сўзлари келтирилади: «Ота-оналарнинг кексалик вақтида ҳар иккиси ёки бири

¹ Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ (ишончли тўплам), 4 жилдлик Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999. 31 б.

² Ўша ерда 46 б.

бўлмаганда, бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин».

Ота-онани ҳурмат қилиш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир. Инсониятнинг яшаш билан боғлиқ шахсий, ижодий муносабатлар, оила, жамият, ватанга садоқат, ахлоқ-одобга оид кўрсатмалар ватандошимиз Имом ал-Бухорийнинг ҳадиси шарифларида кенг ва мужассам ўз баёнини топган.

Ҳозир Ўзбекистон қомуслар бош таҳририяти Имом Бухорийнинг бу 4 жилдлик бетакрор мумтоз асарини арабчадан ўзбекчага ўгириб нашр қилди. Ҳадислар арабшунос олим профессор Н.Иброҳимов ва шоир М.Кенжабеков таҳрири остида босилиб чиқди.

“Имом Бухорий чет эл сафаридан Бухорога қайтгач, маҳаллий уламолар ундан таҳсил кўра бошлаган. Шу вақтда Аббосий халифалигининг Бухородаги ноиби аз-Зухалий: «Бундан буён амирлик саройига келиб туринг ва болаларимга (иккинчи ривоятда: сарой аҳлига) «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»дан дарс беринг», -деб мактуб юборади. Имом бу таклифни қабул қилмайдилар ва «Мен илмни хорлаб султону амирлар эшигига олиб бормаيمان. Агар амирга илм керак бўлса, болаларини (иккинчи ривоятда саройдагиларни) уйимга ёки масжидимга юборсин!»-деб жавоб қайтарганлар.”¹

Натижада у кишини кўролмаган баъзи ҳасадгўй, дили қора, худбин шахсларнинг фитна ва иғволари туфайли амир аз-Зухалий унинг Бухорони тарк этиши шартлиги ҳақида фармон берган. Натижада у Самарқанднинг Хартанг қишлоғидаги қариндоши ибн Жибрил деган кишининг уйига кўчиб кетади ва ўша ерда бетоб бўлиб ётиб қолган. У 870 йил 31 августда 62 ёшида вафот этган. Эртаси ҳайит куни жаноза ўқилиб, шу Хартангда дафн қилинган.

Ҳозирги вақтда Самарқанд яқинидаги Пойариқ тумани ҳудудида Имом Бухорий номи билан боғлиқ зиёратгоҳ мавжуд бўлиб, у Ҳожи Исмоил масжиди номи билан машҳур. Уни Бухоро амири Абдуллахон қурдирган. 1974 йили Имом Бухорийнинг 1200 йиллигига бағишланган жаҳон анжумани ўтказилган эди.

Мустақиллигимиз йилларида буюк ватандошимиз ал-Бухорийнинг меросини ўрганишга, унинг масжиди ва қабрини таъмирлашга алоҳида эътибор берилди. 1996 йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Имом Бухорийнинг 1998 йилда ўтказиладиган 1225 йиллик юбелейини муносиб тайёргарлик билан кутиб олиш ҳақида махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга асосан Имом ал-Бухорийнинг Самарқанддаги масжиди ва қабри қайта таъмирланди. 1998 йили, унинг таваллуд топган кунини нишонлашга йиғилган ватандошлар, олиму, имом-хатиблар, чет элдан келган диний арбоблар бу янги тарихий обиданинг исломий қадриятларининг тикланиши деб баҳоладилар. Президентимиз И.А.Каримов ташаббуси билан амалга оширилган бу шижоат мусулмонларнинг ҳар галдаги ҳаж сафаридан олдин келиб зиёрат қилинадиган обидага айлантирди.

¹ Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ (ишончли тўплам), 4 жилдлик Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999. 73 б.

Буюк муҳаддис Исо ат-Термизий ҳадисларида фалсафий фикрлар.

Маълумки, 1990 йил 14-17 сентябр Тошкент шаҳрида буюк аллома, муҳаддис Абу Исо Муҳаммад ибн ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллигига бағишланган «Имом Абу Исо Термизийнинг илмий мероси ва ҳозирги замон» деган мавзуда халқаро Ислом анжумани бўлиб ўтган эди.

Имом Термизий пайғамбар ҳадислари, ҳатти-ҳаракатлари тўғрисидаги саҳиҳ ривоятларни, ул зотнинг оила аъзолари, яқинлари ва саҳобаларидан тўплаб келажак авлод учун улкан ва бебаҳо мерос қолдирган. Ислом дунёсида олтига саҳиҳ ҳадис тўпловчилар тан олинган ва Имом Термизий улар орасида муносиб ўринда туради.

Азиз ватандошимиз буюк муҳаддиснинг тўла исми шарифлари Абу Исо Муҳаммад ибн Исо бин Савра бин Мусо бин ал-Заҳҳоҳ аз-Зарир ат-Термизий ал-Буғий. Ул Зот ислом оламидаги машҳур муҳаддислардан бири бўлиб, ҳадис, тарих ва бошқа кўплаб илмлар соҳасида асарлар ёзган.

“Тарихий маълумотларга қараганда, Имом Термизий 824 йили Термиз шаҳрида туғилганлар. Ёшлик чоғларида илмга катта қизиқиш ва иштиёқ кўрсатган. Ҳадис ўрганиш мақсадида у 850 йилдан бошлаб Ислом дунёсининг турли шаҳар ва диёрларига сафар қилган. Ҳижоз, Хуросон ва бошқа жойларда бўлиб, машҳур муҳаддислар, уламолар билан мулоқотда бўлган, улардан таълим олган. Имом ал-Бухорий шогирдликдан ташқари ат-Термизий Муслим ибн Саъид, ибн Мусо, ибн Гийлон, ибн Абдурахмон, ибн Башшор, ибн Ҳужр, ибн Муниъ, ибн ал-Мусанно, Суфён, ибн Вақиъ каби йирик муҳаддисларни ўзига устоз деб билган.”¹

Манбаларда кўрсатилишича, Имом ал-Бухорий Имом ат-Термизий тўплаган ҳадисларнинг синчиклаб ўрганишдаги нодир қобилияти, тақводаги устунлигини тан олган ва бунга шоҳидлик берган.

Таниқли муҳаддисларнинг кўплари Имом ат-Термизийнинг ҳадис илмини такомиллаштириш ва уни келгуси авлодларга соф ҳолда етказишдаги хизматларини юқори баҳолаганлар. Ҳадис имомларидан ал-Идрисийнинг таъбирича, у киши «ҳадис бобида иқтидо қилинадиган имомлардан биридир».

“Термизийнинг «Ал-Жомеъ», («Жаловчи»), «Аш-Шамойил ан-набавия», («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»), «Ал-илал фил ҳадис», («Ҳадислардаги оғишлар»), «Ат-тарих», «Китоб аз-зуҳд», «Китоб ал-асмо вал-куно», Ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг тўла бўлмаган рўйхатидир.

“Ат-Термизийнинг фикҳ бобларига мослаб тасниф қилган «Сунан» номли китобларига тегишли мавзуларни ўз ичига атрофлича қамраб олганлиги сабабли «Ал-Жомеъ» деб ном олган. Бу асар 1867-68 йилларда Миртоҳда тошбосмада, сўнгра 1876-77 йиллар 2 жилд бўлиб Қоҳирада нашр этилган. Ат-Термизий тайёрлаган ҳадислар мажмуаси ҳам Қоҳирада «Саҳиҳ»

¹ Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий. А. Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 23 б.

деб, бошқаси «Жомеъ» деган ном билан чиққан. Унинг бу китобида такрор ҳадислар учрамаслиги ўтмиш муҳаддислар асарларида зикр қилинмаган. «Маноқиб» ва «Тафсир Қуръон» бобларининг кенгайтириб берилганлиги мазкур китобнинг қийматини янада оширади.

Ундаги ҳадислар уч гуруҳга бўлинган: Саҳиҳ, Ҳасан ва Заиф. Ҳар бир ҳадисни зикр қилган, уни қайси гуруҳга мансуб эканлигини айтиб кетади. (Масалан: «Бу ҳадис саҳиҳ, буниси эса Ҳасан ёки Заиф»).

Имом ат-Термизийнинг «Кутуби ситта» («Олти китоб») муаллифлари орасида тутган ўрнини белгилаш борасида кўпчилик уламолар ўз фикр ва мулоҳазаларини баён қилганлар. Жумладан, турк олимларидан профессор Талъат Кўжйигитнинг кўрсатишича, ат-Термизийнинг «Сунан» китоби ҳадисчи олимлардан бўлмиш ан-Насоний ва Абу Довуднинг китобларидан кейин учинчи ўринда туради.¹

Муаллифга нисбат берилиб, шуҳрат қозонган бу китобни «Жомеъ ат-Термизий» ҳам дейишади. («Уни «Сунан» деб ҳам атайдилар, фақат биринчиси машҳурроқдир»).

Имом ал-Ансорий ат-Термизийнинг китобини юқори баҳолаган. Зеро, унинг айтишича, ал-Бухорий ва Муслимнинг китобларидан кўпроқ имомларгина фойдаланадилар, ат-Термизийнинг китоби эса ҳар бир оддий инсон учун фойдалидир.

“Имом ат-Термизий ўзининг шоҳ асарини ёзиб тугатгач, уни замонасининг машҳур уламоларига кўрсатган ва уларнинг розилигини олган. Бу ҳақда ат-Термизийнинг ўзи шундай дейди: «Бу китобни тасниф этгандан кейин, уни Хиждоз, Ироқ ва Хуросон уламоларига кўрсатдим ва уларга маъқул бўлди». Пайғамбар ҳадисларини тўплаш ва ўрганишда ат-Термизий икки хил йўлдан борган. Биринчидан, ҳадисларнинг иснод (асл) манбаларининг мазмунини танқидий таҳлил этган. Иккинчидан, ҳар бир ҳадис атрофида борган мазҳаблараро нуқтаи назарлар курашига эътибор қилган, уларга танқидий ёндашган.

Улар Абу Ханифа, Имом Шофеъийлар изидан бориб, бир томондан исломга Ижмоъ, Қиёс, Раъй каби оқилона тамойилларни киритганлар. Асарлари мусулмон Шарқидаги ҳурфикрлик, диний-фалсафий, диний-ахлоқий тафаккурнинг кенг қамровлигини, умуман исломнинг ниҳоятда замон ва шарт-шароитларга мослаша олиш қобилияти шаклланишида муҳим рол ўйнаган.

Бошқа томондан эса, ат-Термизий Ўрта Осиё, Эрон халқларининг урф-одатлари, давлатчилик қонун-қоидалари ва қадимги диний эътиқодларни исломга мослаштирилган тарзда сингдиришда ҳам катта хизмат кўрсатган. Масалан, илк исломда жуда катта мунозараларга сабаб бўлган азиз-авлиёларнинг исломдаги нуфузи тан олинмишида у зот катта хизмат кўрсатган. Хусусан, «Кафш ал-Махжуб» асари муаллифи Хужвирийнинг

¹ Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий. А. Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 45 б.

фикрича, ат-Термизий суфийлар таълимотига валийлар ва уларнинг нуфузлари, даражалари тўғрисидаги муаззам муаммони киритганлар.»¹

Имом Термизий юксак ахлоқий ва инсоний фазилатларга эга, юксак заковат ва зеҳн соҳиби, фаннинг турли соҳаларида атрофлича чуқур ва етук билимга эга бўлган киши эди. Турмушда алоҳида ажралиб турар, кам таом истеъмол қилиб, кўп меҳнат ва ижод қилар, ахлоқсизликни қоралар эди. У зот ҳар доим илм-фанни тарғиб қилар, айниқса ёшларни илм олишига даъват этарди. Айни пайтда, мулойимлик ва хушфёъллик ул зотнинг гўзал фазилатларидан бири эди.

Умр бўйи қилинган узлуксиз илмий изланишлар, мутолаа, асарлар яратиш машаққати, ҳаётий уқубатлар ўз асоратини кўрсатган, умрининг охириги йилларига келиб кўзлари ожиз бўлиб қолган ва 892 йили 70 ёшида термизда вафот этганлар.

Ҳозирги вақтда ат-Термизийнинг мақбараси Шеробод тумани маркази яқинидаги қишлоқ қабристонида қад кўтариб турибди. Мустақиллигимиз йилларида бу қабристон янгитдан таъмирланди, теварак-атроф ободонлаштирилиб, зиёратгоҳга айлантирилди. Қадим-қадимдан мусулмонлар учун бу ер зиёратгоҳ ҳисобланади.

“Бобокалонимиз ат-Термизийнинг буюклиги шундаки, у ўз китобларида қуйидаги ғояни тараннум этган: «Инсон инсоннинг дўсти, биродаридир. Инсон инсонга зулм ҳам қилмаслиги, муҳтож дамларда инсон инсонни ташлаб ҳам қўймаслиги керак». Худди шунинг учун ҳам жаҳон халқлари бу маърифатпарвар зотни неча юз йиллар давомида эъзозлаб келаяпти.

“Ҳадиси шарифда айтилган ибратомуз сўзлардан намуналар келтирамиз:

Ҳадисда инсон иймони мукамал бўлмоғининг уч шарти келтирилган:

-тўғри эътиқодли бўлмоқ;

-кишилар билан яхши муносабатда бўлмоқ;

-киши ўз устида ишлагоғи ва ўзини ибодат ва тоатда чиниқтирмоғи, лозимлиги айтилган.

-«Ватанни севмоқ иймондандир».

-«Аллоҳ Таолланинг рози бўлиши отанинг рози бўлишига ва унинг ғзаби ҳам отанинг ғзабига боғлиқлиги».

Ҳадисларда айтилишича, гуноҳларнинг энг каттаси «Аллоҳ Таоллога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш». Расули Акрам «Огоҳ бўлинглар! Шу катта гуноҳлардан бири ёлғон гапирмоқ, тухмат қилмоқликдир», деганлар.

-«Ким ота-онасини рози қилса унга тубо (жаннат) насиб бўлиб, Аллоҳ Таола унинг умрини ҳам зиёда қилади».

-«Ота-она кексайган пайтда дуоларини олмаган кишилар хор бўлади».²

¹ Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий. А. Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 55 б.

² Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий. А. Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 58 б.

Ҳадисларда миллатлараро тотувликка оид фикрлар ҳам кўп учрайди, масалан:

-«Кимки мусулмон мамлакатада яшовчи бошқа динган мансуб кишини ҳақорат қилса, қиёмат куни ўтдан ясалган камчи билан саваланади».»¹

“-«Кимки сулҳ битими билан яшаётган ғайриддинни ўлдирса, у жаннатнинг бўйини ҳам ҳидламайди».

Ҳадисларда илм олиш ҳақида ҳам яхши фикрлар билдирилган:

-«Илм ибодатдан устундир. Тақво динини тутиб турувчи устундир».

-«Гарчи Чинда бўлса ҳам илмга интилинглар, чунки илм олишга интилиш ҳар бир мўминга фарздир».

Имом ат-Термизий ҳадисларидан баъзи намуналарини келтирамыз:

-«Ҳар бир маст қилувчи нарса харомдир».

-«Уч хил дуо шаксиз мустажобдир: мазлумнинг дуоиси; мусофирнинг дуоиси, отанинг болага қилган дуоиси».

-«Қайсингизнинг учта қизингиз ёки учта синглингиз бўлса, уларга яхшилик қилсангиз, жаннатга кирасиз».

-«Бир-бирингизнинг орангизни узманг, бир-бирингизни орқангиздан айб қидирманг, бир-бирингизни ёмон кўрманг, бир-бирингизга ҳасад қилманг».

-«Яхши хулқ очиқ юзликдир, эзгуликни ёйиш ва одамлардан азиятли нарсани узоқлаштиришдир».

-«Шарму ҳаё ва тортинчоқлик иймоннинг икки шаҳобчасидир. Бешармлик ва сурбетлик эса нифокнинг икки шаҳобчасидир».»²

Ҳадислардаги намуналарни давом эттириш мумкин ва лозим.

Хулоса шуки, ҳадиси шарифларда айтилган ибратомуз фикрлар асрлар оша мусулмонларни яхши хулқ, одат, инсоф ва виждонийликка чорлаган. Кишилар ўртасидаги илиқ муносабатларнинг шаклланишига хизмат қилган.

Қуръони каримдан кейинги манба ҳисобланган ҳадисларнинг буюк алломалари Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий ва бошқалар бизнинг юртдошларимиз бўлганлигидан ҳақли равишда фахрланамиз.

¹ Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий. А. Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 55 б.

² Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий. А. Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 67 б.

ХУЛОСА

Миллий ғояга бағишланган мавжуд адабиётларда Президентимиз томонидан асослаб борилган ғоя - юртимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишга хизмат қиладиган яхлит ва изчил таълимотдир деган назарияга асосланилади. Миллий ғоянинг тарғиботи ва шаклланишида аجدодларимиз мероси, хусусан ислом ва исломий қадриятларнинг ўрни ва роли алоҳидадир. Чунки, дин минг йиллар давомида инсоният ҳаётининг ҳамма томонлари билан чамбарчас боғланиб, унинг турмуш тарзига айланиб кетган. Исломий қадриятларнинг тарғиб ва ташвиқ қилиш натижасида кишиларда инсоф, иймон, виждон, бировларнинг ҳақини емаслик, ўғрилиқ қилишдан қўрқиш, ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, инсонпарварлик, камбағалпарварлик, етимпарварлик, ҳайри - эҳсонли бўлиш фазилатлари шакллана борган ва бу ислом динига эътиқод қилувчиларнинг миллий хусусиятига айлана борган.

Миллий ва диний қадриятларнинг уйғунлашуви инсон ва жамиятнинг маънавий жамланишига хизмат қилган. Зеро, бу қадриятлар ва руҳий билимлар мазмун - моҳиятини эзгулик ва покликка даъват этувчи ғоялар ташкил этган.

«Биз мусулмончиликнинг улуғ маданий қадриятлари ҳуқуқини қайта тикладик; деган эди И.Каримов, - бинобарин, қалбимиз бу бебоҳа хазинани чуқурроқ идрок қила борган сайин халқининг ҳаёти маънавий жихатдан бойроқ ва ахлоқий жихатдан покizarоқ бўла боради»¹. Ислом дини асрлар давомида халқимизнинг нафақат диний эътиқоди, балки турмуш тарзи, фалсафасининг таркиби қисмини ташкил этиб, миллий хусусиятлари, қадриятларини ривожланишига ҳисса қўшиб келган. Бугунги кунда янги фуқаролик жамият куришда ислом дини миллий тараққиётимизнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилмоқда. Зеро, миллий ва диний қадриятларни, аجدодларимиз меросини ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш, хусусан, исломий ахлоқ - одобни мазкур таъсирчан тарғибот воситасидан унумли фойдаланиш, миллий ғоя ва ахлоқни шакллантиришга, жамиятимиз аъзолари фалсафасини бойитишга, юксак фазилатлар руҳида тарбиялашга ҳам кўмаклашади.

“Марказий Осиё халқлари ҳаётига исломнинг кириб келиши, унинг қадриятларини кенг тарғиб қилиниши натижасида минтақада миллий қадриятларини ривожланишига ва айни вақтда, миллий ғояни шаклланишига ҳам туртки бўлди. Дастлабки даврлардан бошлаб калом яъни ислом фалсафасини, диний талабларни бажаришда араб тили устиворлиги ўрнатилди. Сўнгра фан, адабиёт, фалсафа маданиятининг турларига ҳам араб тилининг таъсири кучли бўлди. Аммо ислом манбалари ва қадриятлари ҳақидаги ёзма манбалар асосан араб тилида бўлса ҳам миллий маданиятмиз, урф-одат, анъаналаримиз ривожланишда давом этди ва фалсафасимиз бойишига хизмат қилди. Демак, халқимиз ҳаётида миллий қадриятлар илм -

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 283

маърифат ва маданиятнинг ривожланишида ислом кенг имкониятлар яратган. Зеро, минтақада исломнинг халқ ҳаётига кириб келган даврдан бошлаб ташкил этилган мактаб, мадраса ва диний дорилфунунлар савод ва билимга йўл очган. Ўрта асрларда шаклланиб ижод этган саводли киши, олим, шоир, маърифатпарвар, мутафаккирларнинг ҳаёти ва фаолиятида ислом ижобий рол ўйнаган.

Диний шу жумладан, исломий қадриятлар диний онг шаклига эга бўлган кишиларда ўз ифодасини топиб, амалиётга татбиқ этилади. Диний онг шаклланишида диний эътиқод муҳим ўрин тутди. Эътиқод сўзи араб тилидан кириб келган бўлиб, чуқур мустаҳкам ишонч маъносини англатади. Демак, диний онгни шакллантирувчи эътиқод деганда мустаҳкам чуқур ишонч, маслак, иқрор бўлиш тушунилади.¹

Инсонлар эътиқодини, шу жумладан диний онгни шаклланишига хизмат қиладиган восита билим ва ғоялардир. Зеро, инсон эътиқодсиз, ғоясиз, фикрлашсиз яшолмайди. Инсоният ва жамиятнинг мақсад сари етаклайдиган, ҳаракатга келтирадиган куч ғоядир. Яъни муайян мақсадлар йўлида бирлашиб ҳаракат қилишга олиб келувчи кўпчиликнинг эътиқодига айланган асосий маслак ғоядир. Диний онгга асосланган диний ғоя ана шулардан биридир.

“Диний онгни шакллантирувчи эътиқод ўзига хос муайян ғоя сифатида умуминсоний табиатга эга. Диний онг инсон зотида хос бўлган руҳият маънавий ҳолатдир. Диний онгнинг асосий моҳиятини белгиловчи ғоя илоҳий зот - яратувчига ишониш ва унга сиғиниш, турли диний анъана ва қадриятларга риоя қилиш орқали илоҳий ҳақиқат йўлига кириш мақсади намоён бўлади. Бу маънавий андозалар – меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, адолатлилик, имонлилик, инсофлилик, одамларни бир-бирига ишончи ва ҳурмати каби қарашлари диний онгни шакллантиради.

Шахс ва ижтимоий онгида диний ғояни шакллантириш айниқса, ислом минтақамизга кириб келган даврларда анча мураккаб ва зиддиятли жараёни бошдан кечирган. Бизнинг ҳудудимизга киритилган исломнинг ҳанафий мазҳаби энг мўътадил мазҳаблардан бўлгани учун маҳаллий халқларини мавжуд миллий урф-одатлари, анъаналари билан уйғунлашиб, диний ғояни шаклланишига кенг йўл очди. Кейинчалик эса миллий ғояни ҳам шаклланишига ўз таъсирини кўрсатди.”²

Республикамизда фуқаролик жамияти қурилаётган ҳозирги шароитда, миллий ғоя тарғиботида исломий қадриятлардан фойдаланиш хусусида фикр юритганда бу қадриятларнинг халқимиз тарихида ва ҳозирги вақтда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида қисқача тўхташни лозим топдик.

“Масалан, исломда, энг аввола, дин асослари – «аркон-ад-дин» ҳисобланувчи беш асосий амалий ва маросимчилик рукн талалабларини бажаришга эътибор қаратилди. Ҳозир ҳам шундай. Булар, биринчидан,

¹ Азимов А. Ислам ва ҳозирги замон. –Т.”Тошкент ислом университети”: 2009 й. 35 б.

² Азимов А. Ислам ва ҳозирги замон. –Т.”Тошкент ислом университети”: 2009 й. 39 б.

калимаи шаҳодатни билиш; иккинчидан, ҳар куни беш вақт намоз ўқиш, учинчидан, ҳар йили рамазон ойида бир ой рўза тутиш; тўртинчидан, йилига бир марта шахсий молдан закот бериш; бешинчидан, имкон булса, умрида бир марта ҳаж қилишдан иборат. Исломга хос маросимлар ва одатлар мана шу беш рукн билан чамбарчас боғлиқдир. Исломнинг бу амалий ва маросимчилик талаблари турли элат ва халқлар турмуш тарзига киритилган, ўзига хос маънавий маданиятнинг турига, анъанага айлантирилган. Инсон тафаккурида шаклланган бундай диний ғоя ижтимоий ҳарактерга эга бўлиб, руҳиятга кучли таъсир ўтказиб, жамият ва одамларни ҳаракатга келтирган. Бу ҳолат фақат диний мазмун ва ҳаракат билан чекланмасдан, балки ижтимоий ҳаётдаги мақсадларини амалга оширишга ҳам кўмаклашган.”¹

Исломий қадриятларни бажарадиган, ислом дини ва фалсафасига ўзини алоқадор деб ҳисобловчи ҳар бир кишида ислом рукнлари орқали аввало диний ғоя шаклланади, кейинчалик у миллийлик билан уйғунлашади.

“Исломнинг рукнларидан бири – ташахҳудни – калимаи тоййибани билиш, яъни Аллоҳнинг бирлиги ва Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг элчиси эканлигига чин дилдан иқрор бўлиб, бу калимани доим такрорлаб юриш зарур деб ҳисобланади. Бу ҳар бир мусулмон учун ислом динига мансублигини белгиловчи бош масаладир. Кишилар онгида диний ғояни шакллантиради. Рукнлардан яъна бири намоз ўқишдир. Ислом ўз мухлисларидан кунда беш вақт намоз ўқишни талаб қилади. Булар – бомдод, пешин, аср, шом, хуфтон намозларидир (булардан ташқари нафл намози, тарабух, хайит намозлари ҳам бор). Намоз ўқишга киришишдан олдин таҳорат қилиш буюрилган. Яъни намоз ўқийдиган одамдан поклик талаб қилинади. Намоз Аллоҳга ҳамду сано ўқиш, намоздан сўнг ўз ниятларини айтиб, ундан марҳамат тилашдан иборат. Бундай ижобатга эришиш учун либос ва танани поклиги етарли эмас, энг муҳими қалби пок бўлиши керак. Ислом кундалик беш вақт намоздан ташқари, муҳим ишлар олдидан ҳам ҳудого сиғинишни талаб қилади.”²

¹ Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. –Т.”Тошкент ислом университети”: 2009 й. 55 б.

² Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. –Т.”Тошкент ислом университети”: 2009 й. 60 б.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2003.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрир). Ўзбекистонни янги қонунлари. -Т. 19, Т.: «Адолат», 1998.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: «Ўзбекистон», 1997.
4. Каримов И.А. Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда. -Т.: 1999.
5. Каримов И.А. «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»да-Тошкент Ислом университети, 2005.
6. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият. Т.: «Ўзбекистон», 2005.-48 б.
7. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.: «Ўзбекистон», 2005.-160 б.
8. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: «Ўзбекистон».-96 б.
9. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2001.
10. «Авесто» китоби-тарихимиз ва фалсафасиимизнинг илк ёзма манбаи мазмунидаги илмий-амалий семинар материаллари. Т.: 2000.
11. Абдусамедов А.Э. Динлар тарихи. Т.: ЎзМУ, 2004.-208 б.
12. Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. –Т.: 1992.
13. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ (ишончли тўплам), 4 жилдлик Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999.
14. Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий. А. Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993.
15. Аҳмад Яссавий Ҳикматлари. Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.-256 б.
16. Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Беруний А.Р. Танланган асарлар. I том. Т.: 1968.
17. Буюк сиймолар, алломалар: Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккирлар ва донишмандлар. К. 1. Т.: «Ўзбекистон», 1995.-101 б.
18. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. «Тошкент Ислом университети» нашриёти-матбаа бирлашмаси. Т.: 2005.
19. Имом ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад. Т.: «Ўзбекистон», 1990.

20. Исҳоқов М.М. Халқ даҳосининг қадимги илдизлари ва илк куртаклари (Зардуштийлик, Зардушт ва Авесто ҳақида). «Тил ва адабиёт таълими» журнаси, 2-сон, 1992.
21. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. Т.: Ёзувчи, 1996.-272 б.
22. Маҳмуд, Шайх Исмоил. Тошкентдаги Усмон мусхафининг тарихи. Т.: 1995.
23. Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т.: 2000.
24. Мўминов А. ва бошқ. Диншунослик (дарслик). Т.: «Mehnat», 2004.
25. Уватов У. Буюк муҳаддислар: Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизий. Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1998.
26. Ҳасанов А.А. Макка ва Мадина тарихи. Т.: 1992.
27. Ҳусниддинов З.М. Ислом йўналишлари, мазҳаблар, оқимлар. Т.: «Мовароуннаҳр», 2000.
28. Закурлаев А. «Ғоялар кураши». Тошкент Мовароуннаҳр, 2000.
29. Отамуродов С., Хусанов С., Раматов Ж. Фалсафаси асослари. Т.: 2002.
30. Фалсафа қомусий луғат (масъул муҳаррир Қ.Назаров). Т.: 2004.